

ATEBETÜ'L HAKAYIK'IN TEMATİK SÖZ VARLIĞI: ADLAR

DR. NALAN ŞENATA*

Öz

İslami Orta Asya Türk yazı dilinin en kıymetli eserlerinden biri Edib Ahmed Yüknekî'nin kaleme aldığı *Atebetü'l Hakayık*'tır. Edib Ahmed eserini aruz vezniyle ve Hakaniye lehçesiyle yazmıştır. Edib, eserinde dinî-tasavvufî konuları işlerken öğretici bir üslupla hareket etmiştir. Bu durum esere didaktik bir özellik katmıştır. Eserde şairin sık sık öğütlerde bulunması yönüyle eser bir nasihatname özelliği taşımaktadır. Şair, eserinin başında bu kitabı yazma sebebinden bahsederken, kitabı gören ve okuyan herkesin bu yazılanlardan istifade etmesi ve hayatını düzenlemesi ümidiyle yazdığını belirtmektedir. Kişinin aklını ve bilgisini kullanarak ahlâkını ve düşüncelerini güzelleştireceği, kendisine ve topluma fayda sağlayacağı üzerinde durmaktadır.

Şairin eserinde vermek istediği mesajları, öğütleri tüm incelikleriyle anlamak için eserin söz varlığına inmek gerekir. Tematik çalışmalar, eserin söz varlığına hâkim olmak, eseri tüm derinliğiyle anlayabilmek için önemlidir. Ayrıca söz varlığının tespiti şairin zihinsel ve ruhsal dünyasının çerçevesini çizmekle kalmaz; eserin yazıldığı dönem hakkında da okura bilgiler verir. Bu çalışmada *Atebetü'l Hakayık*'ın söz varlığı "adlar" ile sınırlı tutularak tematik olarak incelenmiştir. Eserde geçen adlar, *Özel Adlar*, *Temalarına Göre Adlar* ve *Görevli Öğeler* olmak üzere 3 ana tema altında toplanmıştır. Adların anlamlarına göre açılan 119 alt tema bulunmaktadır. Çalışmada ana temalar ve yardımcı temalarla birlikte toplam 122 tema oluşturularak eserdeki adlar bu temalar altına yerleştirilmiştir. Kullanılan sözcükler bağlamında, eserde geçen adların tematik olarak incelenmesi şairin düşünce dünyasının ve yaşadığı dönemin anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Bu yöntemle esere bir bütün olarak bakılabilecek; dinî-tasavvufî konularla şekillenen eserin söz varlığının okur tarafından öğrenilmesine fayda sağlayacaktır.

Anahtar sözcükler: Atebetü'l Hakayık, Edib Ahmed Yüknekî, söz varlığı, tematik, adlar

THEMATIC VOCABULARY OF ATEBETÜ'L HAKAYIK: NOUNS

Abstract

One of the most valuable works of the Islamic Central Asian Turkic written language is *Atebetü'l Hakayık* written by Edib Ahmed Yüknekî. Edib Ahmed composed the work in the aruz meter and in the Hakaniye dialect. In the work, Edib employs an instructive style while addressing religious and sufistic themes, giving the work a didactic quality. The frequent advice given by the poet in the work gives it the characteristic of an admonitory letter. At the beginning of the work, the

* Dokuz Eylül Üni., Edebiyat Fak., Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, nalan.senata@deu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2437-7569

poet explains the reason for writing the book, stating that it is written with the hope that everyone who sees and reads it will benefit from what is written and organize their lives. The emphasis is on the idea that individuals, by using their intellect and knowledge, can improve their morality and thoughts, benefiting both themselves and society.

To fully understand the messages and advice the poet wants to convey in the work, one must delve into the vocabulary of the text. Thematic studies are important for mastering the vocabulary of the work and comprehending it in its entirety. Additionally, identifying the vocabulary not only outlines the poet's intellectual and spiritual world but also provides information about the period in which the work was written. In this study, the vocabulary of *Atebetü'l Hakayık* is thematically examined, focusing specifically on "nouns". The nouns mentioned in the work are categorized under 3 main themes: Proper Nouns, Nouns According to Themes, and Functional Elements. There are 119 sub-themes opened based on the meanings of the nouns. With main and auxiliary themes, a total of 122 themes are created, and the nouns in the work are placed under these themes. Examining the thematic aspects of the nouns in the work based on the context of the words will assist in understanding the poet's thought world and the period in which he lived. This method allows a holistic view of the work and facilitates the reader's understanding of the vocabulary shaped by religious and sufistic themes.

Keywords: Atebetü'l Hakayık, Edib Ahmed Yüknekî, vocabulary, thematic, nouns

GİRİŞ

Söz varlığının tanımı Türk Dil Kurumunun güncel Türkçe sözlüğünde “Bir dildeki sözlerin bütünü; söz hazinesi, söz dağarcığı, sözcük hazinesi, kelime hazinesi, kelime kadrosu, vokabüler” olarak tanımlanmıştır (Söz Varlığı, Türk Dil Kurumu: Sözlük). Bir dilin zenginliği, içerdiği söz varlığı ile doğru orantılıdır. Dillerin söz varlığı üzerine yapılan çalışmalarda sadece güncel sözcükler üzerinde durmak, araştırmacılara ve bu alana ilgi duyan okura kısıtlı veriler sunar. Bu nedenle tarihsel metinlerdeki söz varlığının da incelenmesi oldukça önemlidir. Tarihsel metinlerdeki söz varlığının kolaylıkla izlenebilmesi, eserlerin dizinlerinin oluşturulmasıyla mümkündür. Oluşturulan dizinler, eserin söz varlığının yapısını, adların fiillere oranını, adların ve fiillerin hangi ekler alarak metin içinde yer aldığını gözler önüne serer. Eserin yazıldığı yüzyılın, muhitin, yazarın içinde bulunduğu dinî, siyasi ve kültürel çevrenin özelliklerini yine söz varlığında hissetmek mümkündür.

Klasik abece usulüne göre hazırlanmış dizinler, araştırmacılar için elbette büyük ölçüde kolaylık sağlamaktadır. Dizinlerin yanı sıra tarihi sözlükler de hem dil öğrenimi hem de dönemin söz varlığının ortaya konması açısından dile büyük katkılar sağlar. Son dönemde artan tematik söz varlığı çalışmaları, sözcüklerin alfabetik sıralanmasından farklı biçimde, sözcüklerin çeşitli temalar altında toplanması şeklinde hazırlanır. Anlam ilgisi dışına çıkılmadan, belli başlı temalar ve başlıklar etrafında şekillenen sözcükler bir sınıflandırmaya tabii tutulur. Bu çalışmalardaki en önemli detay, anlama dayalı yapıların bir bütünlük oluşturmasıdır. Açılan temalar ve oluşturulan başlıklar, incelenen her eser için farklı olabilmektedir. Daha önceden belirlenmiş standart bir sınıflandırma örneği olmasa da araştırmacılar, pek çok çalışmada kendi sınıflandırma önerilerini

sunmuşlardır. Bu öneriler hâlihazırda yapılan ve gelecekte yapılacak olan çalışmalar için önemli bir rol oynar. Temaların belirlenmesinde en büyük katkı eldeki dil malzemesidir (Akdemir, 2020: 4). Her araştırmacı üzerinde çalıştığı eserdeki söz varlığına göre kendi tema ve başlıklarını belirleyebilir.

Bu çalışmada, Reşit Rahmeti Arat'ın tenkitli neşir olarak hazırladığı *Atebetü'l Hakayık*'ta yer alan adların tematik söz varlığı incelenmiş; adlar, anlam ilgileri gözetilerek, çeşitli temalar altında toplanmıştır. Çalışmada *Özel Adlar*, *Temalarına Göre Adlar* ve *Görevli Ögeler* olmak üzere 3 ana tema belirlenmiştir. *Temalarına Göre Adlar* bölümünde *Sosyal Yaşam* ve *Gündelik Hayata Dair Diğer Ögeler* şeklinde 2 alt tema bulunmaktadır. Gündelik hayata dair ayrıntılar içerdiği için tema bakımından en kalabalık bölüm bu bölümdür. Bu bölümde alt temalar da dâhil olmak üzere 111 tema bulunmaktadır.

Eser, Tanrı'nın, peygamberin, dört sahabenin ve büyük emir Muhammed Dâd İspehsâlâr Bey'in medhi ile başlar. Daha sonra *Kitabın Yazılması Hakkında* bölümüyle devam eder. Bu bölümleri sırasıyla:

Bilginin Faydası ve Bilgisizliğin Zararı Hakkında,
Dilin Muhafazası Hakkında,
Dünyanın Dönekliliği Hakkında,
Cömerdliğin Medhi ve Hasisliğin Zemmi Hakkında,
Tevâzû ve Kibir Hakkında,
Harislik Hakkında,
Kerem, Hilm ve Diğer İyilikler Hakkında,
Zamanenin Bozukluğu Hakkında,
Kitap Sahibinin Övürü Hakkında bölümleri izler.

Son üç bölümde esere ek olarak, meçhul bir müellifin sözü, Emir Seyfeddin'in sözü ve Emir Arslan Hoca Tarhan'ın sözü bulunur (Arat, 2006, s. 15).

Eserin dinî-tasavvufî bir çerçevede, didaktik bir üslupla yazıldığı tüm kaynaklarda belirtilmektedir. Eser, Edib'in verdiği nasihatlerin yoğunluğundan yola çıkılarak bir nasihatname olarak da değerlendirilmektedir. Şairin her bir bölüm için işlediği konular farklı farklı olsa da eserin tamamına bir bütün olarak bakıldığında, insanoğlunda olması gereken özelliklerin yüceldiğini; olmaması gereken özelliklerin ise yerildiğini görürüz. Şair bir bakıma, okurun gözünde ideal insanın profilini çizmeye çalışır. Bunu kimi zaman kullandığı metaforlar ve ikili karşıtlıklarla, kimi zaman ise doğrudan öğüt vererek yapar.

İlk islami döneme ait önemli bir eser olan *Atebetü'l Hakayık*'ı bir bütün olarak derinlemesine anlayabilmek, şairin kitabı yazma amacını tümüyle kavrayabilmek için, eserdeki sözcükler anlam ilişkileri gözetilerek, temalarına göre sınıflandırılmıştır. Arat'ın tenkitli neşrinin ana kaynak olarak kullanıldığı bu tematik çalışmada, eserin adı "AH" olarak kısaltılmış biçimde verilmiştir. Tematik sınıflandırmanın başlıkları oluşturulurken Şenata'nın *Divanü Lugati't-Türk'te Tematik Söz Varlığı ve Çok Anlamlılık* ve Akdemir'in *Senglah'ın Tematik Sözlüğü (İsimler)* adlı çalışmalardan yararlanılmıştır. Tematik sınıflandırmalar yapılırken sözcük ile birlikte sözcüğün anlamı da temaların altına yerleştirilmiştir. Sözcüklerin geçtiği beyit numaraları, anlamları verildikten sonra parantez ile

gösterilmiştir. Çalışmanın sonunda kısa bir değerlendirmenin yapıldığı sonuç bölümü bulunmaktadır.

1. ATEBETÜ'L HAKAYIK'TAKİ ADLARIN TEMATİK OLARAK SINIFLANDIRILMASI

1.1. ÖZEL ADLAR

1.1.1. Şahıs Adları

Ahmed: Ahmed (AH 469)

'Ali: Ali (AH 34)

Anuşirvan/anuşirvan: Anûşirvan (AH 56)

Ayas/ayaz: Ayas (AH 55)

Dâd İspehsâlâr Beg¹: Emir Muhammed Dâd İspehsâlâr Bey (AH 56, 69)

Maḥmud: Mahmud (AH 495, 496)

'Umer: Ömer (AH 53)

'Uşman: Osman (AH 54)

1.1.1.1. Lakaplar

'atik: Ebubekir'in lakabı (AH 33)

edib: Edib (AH 469, 485, 489, 493, 496, 500, 502, 505, 511)

faruḡ²: doğruyu eğriden ayırt eden, Ömer'in lakabı (AH 33)

şadık: sadık (atik yerine) (AH 33)

zi'n-nureyn/zü'n-nureyn: Osman'ın lakabı (AH 33)

1.1.2. Kavim Adları

'acem: Acem (AH 126)

'arab: Arap (AH 126, 498)

türk: Türk (AH 473)

1.1.3. Yer Adları

1.1.3.1. Şehir-Ülke Adları

çin: Çin (AH 104)

kaş'ar/kaşgar/kaşkar: Kaşgar (AH 499, 501)

yüğnek/yüknek: Yüknek (AH 493, 495)

2. TEMALARINA GÖRE ADLAR

2.1. SOSYAL YAŞAM

2.1.1. Yaşam-Ölüm Adları

¹Farsça sipeh (ordu) ve sâlâr (kumandan) kelimelerinden oluşan sipehsâlâr (ispehsâlâr) Arapça'ya isfehşâlâr (isbehsâlâr) şeklinde geçmiştir. Arapça'da aynı unvanı ifade etmek üzere sâhibü'l-ceyş tabiri de kullanılmaktadır. Sipehsâlâr teriminin kullanımı IV. (X.) yüzyılda Deylemlî ve diğer İran toplulukları arasında yayılmıştır. Bu devirde Irak Büveyhî Emîri Bahtiyâr'ın iki Türk kumandanına sipehsâlâr unvanını verdiği görülmektedir. Adudüddeyle döneminden sonra Büveyhî eyaletlerinde yaşanan kargaşa sırasında sadece "kumandan" veya "subay" anlamında kullanılmaya başlanmış, ancak diğer hânedanlar arasında asıl anlamını korumaya devam etmiştir Gazneliler'de de ordu kumandanı için sipehsâlâr unvanı kullanılmış, Nasr b. Sebük Tegin ve kardeşleri Mahmud ve Yûsuf gibi hânedan mensupları sipehsâlâr olarak tayin edilmiştir. Gazneliler devrinde sipehsâlâr bir eyalet idaresinde hem orduların başkumandanlığını hem de valilik görevini bir arada yürütmekte, bulunduğu bölgede kendi adına hutbe okutabilmekteydi." (Kaynak: <https://islamansiklopedisi.org.tr/sipehsalar>) (Erişim Tarihi: 20/07/2023)

² Satır altında faruḡ

can: can (AH 44)
 canver: canlı (AH 6)
 cemat/cümat: cansız (AH 6)
 ecel: ecel (AH 294)
 ölüg: ölü (AH 17, 20, 94, 96)
 ölüm: ölüm (AH 12)
 tirig: diri (AH 17, 94, 96)
 toğa: doğma (AH 485)
 'umür: ömür (AH 154, 471, 472)
 'umürlük: ömürlük (AH 299)

2.1.2. Beden ile İlgili Adlar

bođ: boy, vücut (AH 418)
 bürehne³: çıplak (AH 287)
 san: vücut (AH 276)
 tang/ten: ten, vücut (AH 147)
 yalıng: çıplak (beden) (AH 287, 330)

2.1.2.1. Organlar

ađak/ayak: ayak (AH 455)
 ağız: ağız (AH 155, 162)
 alın: alın (AH 205)
 baş: baş, kafa (AH 120, 136, 138, 141, 300, 358, 363) bkz. 2.1.2.2. ve 2.2.10.
 diz⁴ (çöküp): diz çökmek (AH 148)
 el/elig/ilig: el (AH 30, 92, 124, 251, 252, 254, 286)
 ıarı: kol (AH 460)
 ıarın: karın (AH 186)
 ıol: kol (AH 222)
 köğüs/kögüz: göğüs (AH 278)
 köz: göz (AH 424, 485)
 ıulak: kulak (AH 266)
 tamađ/tamađ: boğaz (AH 207)
 yüz: yüz (AH 25, 159, 160, 221, 421, 424)

2.1.2.1.1. Dokular

eng/ing: yanak (AH 26)
 til: dil (AH 27, 130, 131, 148, 155)
 yilig: ilik (AH 89, 90, 91, 92)

2.1.2.1.2. Diş-Kıl-Tüy Adları

ıaş: kaş (AH 205)
 tiş: diş (AH 131, 132)

³ yalıng izahı

⁴ yüknüp izahı

2.1.2.2. Beden Sağlığı-Hastalık Adları

baş: yara (AH 140) bkz. 2.1.2.1. ve 2.2.10.

esen/isen: sağlık (AH 263)

ig/yig: hastalık (AH 163, 253, 310)

nevbet/nöbet: nevbet (AH 351)

tüş: düş, rüya (AH 223)

2.1.2.3. Duyu Adları

2.1.2.3.1. Tatma-Görme-Koku-Dokunma

acığ/açığ/açık: acı (AH 209) bkz. 2.1.3.1.3.1.2.

köz: göz (AH 255, 424, 485)

lezzet: lezzet (AH 193)

meze: tat (AH 194, 437)

tatığ/tatık: tat (AH 106, 109)

yıd: koku (AH 417)

yumşak: yumuşak (AH 214, 215, 216)

2.1.3. İnsan ve İnsan İlişkileri Üzerine Adlar

2.1.3.1. İnsan

ademi: adam (AH 311)

er/ir/(il): er, kişi, adam (AH 45, 88, 95, 102, 107, 133, 139, 141, 142, 149, 150, 152, 153, 159, 201, 202, 227, 229, 233, 234, 237, 245, 257, 271, 275, 282, 304, 307, 317, 319, 322, 333, 335, 336, 344, 359, 360, 361, 376, 377, 378, 405, 421, 423, 425)

eren/iren: er, insan (AH 89, 90, 93, 373)

halayık: insanlar (AH 507, 512, 272)

ğara-baş/kara-vaş: cariyeye (AH 298)

kişi: kişi (AH 23, 44, 71, 75, 85, 113, 137, 166, 169, 243, 259, 323, 329, 331, 332, 337, 364, 383, 403, 406, 408, 409, 501, 503,)

ğul: köle (AH 256, 298, 344, 422) bkz. 2.1.18.1.

tişi: dişi, kadın (AH 88, 275)

2.1.3.1.1. Yaş Durumuna Göre İnsanlar

ğoca: ihtiyar (AH 195)

yigit: yiğit, genç (AH 195)

2.1.3.1.2. Karaktere Göre İnsanlar

2.1.3.1.2.1. Huy-Tabiat-Karakter

ğaslet: huy, tabiat (AH 301)

ğud/ğuy⁵: huy (AH A318)

itig: huy, tıynet (AH 344)

ğılığ/ğılığ: huy, tavır (AH 269, 270 321, 380)

ğişilik: kişilik (AH 385, 386)

tabi'at: tabiat (AH 249)

⁵ kılık yerine

2.1.3.1.2.2. Karaktere Göre İnsanlar

- adın/otun/odun: alçak (insanlar için) (AH 261)
ağı/aķı: cömert (AH 227, 229, 233, 234, 237, 245, 257)
baħil: hasis (AH 228, 241, 244, 254, 255, 261)
bi-şerm⁶: hayasız, utanmaz (AH 261)
cüvan⁷: yiğit (AH 53)
ergsig/ersig/irigsig: yiğit (AH 34)
ħalim: yumuşak (AH 51, 340)
ħaris: haris (AH 182, 305, 307, 309)
ħasis: hasis (AH 447)
indinlik/itiglig: (güzel, iyi) huylu (AH 344)
kerim: kerem sahibi, kerim (AH 67)
küstaħ⁸: küstaħ (AH 348)
(merd) mütedeyyin: mert, yiğit (AH 321, 344)
müşfik: şefkatli (AH 325)
nakes: insaniyetsiz, alçak (AH 261)
sefiħ: sefiħ (AH 141)
suķ: aç gözlü, haris (AH 255, 425, 429)
tetik/titik: tetik, akıllı (AH 361)
tüzün: yumuşak huylu (AH 355)
yüzçi: iki yüzlü, mürai (AH 409)
- 2.1.3.1.3. Duygu ve Ruhsal Duruma Göre Adlar**
- 2.1.3.1.3.1. Duygu Adları**
- 2.1.3.1.3.1.1. Olumlu Duygular**
- abadan: mâmûr (AH 200, 399)
fariğ: müsterih, rahat (AH 261)
ferah: ferâh (AH 415)
inç: rahat, huzur (AH 415)
ķut: kut, saadet (AH 23, 251, 252, 448)
raħat: rahat (AH 210)
sa'adet: saadet (AH 83, 84)
şafa: safa (AH 494)
- 2.1.3.1.3.1.2. Olumsuz Duygular**
- acıķ/açığ/açık: acı (AH 436) bkz. 2.1.2.3.1.
'adavet: düşmanlık (AH 338)
'adu/'atu: düşman (AH 448)
'azab: azap (AH 427)

⁶ utsuz yerine

⁷ erip yerine

⁸ ustaħ izahı

- azar⁹: eziyet (AH 438)
 cefa: cefa (AH 327, 393, 388, 442)
 cevr: eziyet (AH 393)
 ceza'/cüza': ızdırıp (AH 464)
 derd¹⁰: dert, acı (AH 310)
 emgek/ingek: eziyet, mihnet (AH 331)
 eda/eza/ıza: eziyet (AH 438)
 gam: gam, keder (AH 211, 302, 430)
 gâzab: hiddet, kızgınlık (AH 339)
 havf¹¹: korku (AH 426)
 hırs: hırs (AH 313)
 hıkd/hind: adavet, kin, garaz (AH 339)
 kađgu/kasgu: kaygı, keder (AH 415, 426)
 kibr: kibir (AH 289)
 miñnet: mihnet (AH 351)
 mung: bun, dert (AH 30)
 ökünç: pişmanlık (AH 116, 170, 244, 302, 372)
 peşiman (şüde)¹²/pişman¹³: pişman (AH 143); (AH 116, 302)
 renc: eziyet (AH 210, 350, 463, 464)
 sağınç: sıkıntı, endişe (AH 426)
 telh¹⁴: acı; kötü (AH 436)
 tekebbür: kibir, kibirlenme (AH 267, 269, 277, 282)
 'udvan: düşmanlık (AH 393)
 zañmet: zahmet (AH 304)
 yük: sıkıntı (AH 426)

2.1.3.1.3.2. Ruhsal Durum Adları

- dil: gönül (AH 500)
 hal: hâl (AH 274)
 hasret: hasret (AH 434)
 köngül: gönül (AH 73, 183, 185, 220, 233, 318, 365, 371, 430, 494)
 sevinç/sevünç: sevinç (AH 371,413)
 sürur: sürur, sevinç (AH 211)
 tang: hayret (AH 68)

2.1.3.1.4. İnsana Özgü Davranış Adları

2.1.3.1.4.1. Davranış Adları

⁹ izâsı izahı

¹⁰ igining izahı

¹¹ sağınç izahı

¹² üküngen izahı

¹³ öküñç izahı

¹⁴ açığ izahı

2.1.3.1.4.1.1. Olumlu Davranışlar

aḫlîk/aḫlîk: cömertlik (AH 230, 232, 236, 250, 258, 260)

cud: cömertlik (AH 46)

fütüvvet: mertlik (AH 63)

ḫilm: yumuşaklık, sabır (AH 341, 342)

kerem: kerem (AH 61, 322, 323, 334, 341, 342)

kiyaset: akıllı davranış, akıllılık, uyanıklık (AH 61)

koḏkîlik/koḏkîlik/ḫoykîlik: alçak gönüllülük (AH 270)

mecd: büyüklük (AH 63)

mekarim: kerem, mekremet (AH 50)

mürüvvet: insaniyet (AH 63, 150)

riḫḫat: rikkat, incelik (AH 500)

ṣabr: sabır (AH 349, 352)

seḫa: sahavet, cömertlik (AH 50)

semaḫat/simaḫat: cömertlik (AH 54)

tevaḏu': tevecü, alçak gönüllülük (AH 268, 279, 280, 281)

tetiklik: akıllılık (AH 55)

uluḡluk: ululuk, büyüklük (AH 284, 286, 353)

2.1.3.1.4.1.2. Olumsuz Davranışlar

'ayb/'ayıb: ayıp, ayıplama (AH 230, 249, 362, 363, 504)

boş: boş (boğaz insan) (AH 137, 138)

buḫul: hasislik (AH 250)

'itab: hoş görmeme (AH 510)

ḡadr: vefâsızlık, hiyânet (AH 383)

gile: sitem (AH 396)

ḫarîşlık: harislik (AH 301, 302, 304, 306, 307, 310, 313, 316)

melamet: azarlama (AH 453)

sukluk: hırs, harislik (AH 185)

2.1.3.1.4.2. Sevgi ve Bağlılık Adları

havadarlık: tarafdarlık, muhabbet (AH 80)

mihriban/mihruban/mihrüban: seven, dost, şefkatli (AH 325)

vefa: vefa (AH 327, 387, 394, 441)

vudd: sevgi (AH 73)

2.1.3.1.5. Ad-Hüviyet ve Ünvan Adları

ad/at: ad (AH 70, 95, 96, 469, 493, 495, 497)

asil: asil (AH 289)

beg: bey (AH 69)

riyaset: riyaset, başkanlık (AH 61)

uluḡ: ulu, büyük (AH 19, 283, 345, 347, 355, 356) bkz. 2.2.13.

2.1.3.1.5.1. Hükümdar-Şah

melik: hükümdar (AH 454)

şah: şah (AH 43, 59, 67)

2.1.3.1.6. Akrabalık ve Toplumsal İlişki Adları

2.1.3.1.6.1. Kan Bağı Yoluyla Oluşan Akrabalıklar

ana: ana (AH 291)

ata: baba (AH 291, 495)

beraderan¹⁵: kardeşler (AH 291)

oğul: oğul (AH 496)

2.1.3.1.6.2. Toplum ve Toplumsal İlişki Adları

'am: âm, avâm, halk (AH 236)

buğun/busun?: halk (AH 123, 257, 400, 421)

dost: dost (AH 82, 106, 225, 263, 295, 345, 359, 381, 382, 474)

duşman: düşman (AH 58, 141, 264, 360)

halk: halk (AH 23, 236, 278, 291, 407)

has: has, havas (AH 236)

il: el, halk (AH 505)

eş/iş: arkadaş (AH 31, 173, 174, 176, 377, 378, 492)

ra'yyet: raiyet, tebea (AH 51)

uya: hısım (AH 291)

yağı/yığı: düşman (AH 134, 431)

yanan: yârân (AH 492)

2.1.3.1.6.2.1. Soy-Nesep Adları

kök: kök, asıl (AH 317)

nasab/neseb: nesep (AH 128)

2.1.4. Mülkiyet-Hak-Hukuk-Gelenek-Görenek Adları

2.1.4.1. Mülkiyet

îdi: sahip (AH 19, 245) bkz. 2.1.18.1.

kudret îdisi (AH 19)

hırs îdisi (AH 306, 313)

mal îdisi (AH 245)

kibr îdisi (AH 289)

renc îdisi (AH 464)

sabr îdisi (AH 352)

sahib: sahip (AH 445)

ülüş: pay, hisse, kısmet (AH 243, 244)

2.1.4.2. Hak-Hukuk

'adl: adil, adalet (AH 40, 62)

hâk: hak (AH 103, 109, 345)

insaf: insaf (AH 56)

¹⁵ uyalar izahı

2.1.4.3. Gelenek-Görenek

'adet: âdet (AH 249)

uşul: usul (AH 498)

2.1.5. Değer Yargıları Bildiren Adlar**2.1.5.1. Değer-Önem-Kıymet Bildiren Adlar****2.1.5.1.1. Olumlu Değer Yargıları**

baha: kıymet, değer (AH 85, 86)

bedi': eşsiz, nâdide (AH 46)

î'tibar¹⁶: itibar (AH 134)

ğadr: kadir, değer, kıymet (AH 107)

ğız: nadir (AH 444, 480)

nevadir: nadir (AH 77, 479)

seza: layık görme (AH 3)

talı/tolu: iyi, seçkin (AH 23, 168, 257)

tangsuk: nadide, nefis (AH 76, 475, 483)

turaf/turfa: nadir, nadide (AH 475)

2.1.5.1.2. Olumsuz Değer Yargıları

artağ/artak: bozuk, fena; ahlaksız (AH 395)

ğarib: garip; önemsiz, değersiz (AH 397)

ucuz: ucuz, değersiz (AH 480)

2.1.5.2. Görgü ve Ahlak Adları

adeb/edeb: edep (AH 125, 469)

artağ/artak (işlig): ahlaksız (AH 413)

erdem/irdem: fazilet (AH 59)

fasl/fazl/faıl: fazl, faziletli (AH 21, 39, 489)

fazilet (kanı): fazilet (kaynağı) (AH 48)

şerm¹⁷: haya (AH 261)

avut/ubut/uvut/ut: utanma, hayâ, ar (AH 417)

2.1.5.3. Şeref-Haysiyet-Şan-Şöhret-Yetenek-Rütbe-Makam-Mevki Adları

bülend¹⁸: yüksek (AH 101)

cah/ceh: makam, itibar (AH 258)

çav¹⁹: şân, şöhret (AH 165)

ediz: üstün, yüksek, engin (AH 49, 76) bkz. 2.2.11.

ferr²⁰: tantana, şân (AH 46)

heybet(lü)²¹: heybet, mehabet (AH 34)

¹⁶ ay almas = unulmaz izahı

¹⁷ otun izahı

¹⁸ yoğar izahı

¹⁹ atan izahı

²⁰ birr yerine

²¹ tonga izahı

hüner: hüner (AH 362, 441, 442, 443, 445)

mecd: şeref (AH 63)

şeref: şeref (AH 258)

tonga: kahraman (AH 34)

2.1.5.4. Talih-Şans-İkbal-Özgürlük Adları

azad: azâd, hür (AH 344, 422)

baht: tâlih (AH 224)

bedbaht²²: bedbaht, talihsiz (AH 261)

devlet: talih, ikbal, saadet (AH 443)

2.1.5.5. İyilik-Kötülük Adları

2.1.5.6.1. İyilik

birr: iyilik (AH 46)

edgü/eygü/idgü: iyi (AH 146, 240, 245, 270, 316, 333, 365, 375, 377, 378, 405, 406)

edgülük/esgülük: iyilik (AH 192, 335, 389)

hayr: hayır, iyilik (AH 122, 373, 378, 390, 391)

nigüyi²³: iyilik (AH 375)

sağ: iyi (AH 133)

yeg/yig: iyi, daha iyi (AH 249, 409)

2.1.5.6.2. Kötülük

bed: kötü, fena (AH 35)

bedi²⁴: kötülük, fenalık (AH 366, 375)

bela: belâ (AH 349, 350)

esiz/eysiz/isiz/'asiz/'aziz²⁵: kötü, fena (AH 146, 333, 374, 375, 379, 380, 385, 386)

şerr: kötülük (AH 373, 392)

ya'uz/yavuz/yavız: kötü, fena (AH 215, 301)

2.1.5.7. Gerçeklik-Doğruluk-Yanlışıklık-Hata Adları

2.1.5.7.1. Gerçeklik-Doğruluk

bütün: doğru (AH 57) bkz. 2.2.11.1.

çın: doğru (AH 56, 58)

dürüst: dürüst, doğru, hakiki (AH 468)

haқиkat: hakikat (AH 381)

kertü/kirtü: gerçek (AH 368)

köni: doğru (AH 155, 156, 161, 163,165,166, 382, 384)

könilik: doğruluk (AH 154, 165, 167, 168)

selim: doğru (AH 51)

yakın: gerçek, hakikat (AH 348, 425)

2.1.5.7.2. Yanlışıklık-Hata

²² otun izahı

²³ edgü izahı

²⁴ isizlik izahı

²⁵ isiz yerine

egrilik/eyrilik: eğrilik, yanlılık (AH 167)

ğalat: yanlış (AH 508)

hata: hata (AH 38, 220)

riya: riya (AH 398)

sehv: yanlış (AH 361)

yalğan: yalan (AH 152, 163, 161, 163)

2.1.6. Güvenlik ve Emniyet Adları

bek/bik: muhafaza, kilit, emniyet (AH 131, 132)

berk/birk: sıkı, sağlam (AH 254, 262, 268)

eman²⁶: emniyet (AH 415)

emanet: emânet (AH 389)

pasban: bekçi, koruyucu (AH 261)

2.1.7. Güzellik-Çirkinlik Bildiren Adlar

'aceb: güzel, hoş (AH 494)

bezek/bisek/bizek: süs; güzellik (AH 155, 219)

cemal: cemâl, güzellik (AH 258)

hoş: hoş (AH 402)

körk: güzellik; ziynet, süs (AH 90, 250)

körklüg: (AH 217, 317, 318)

körüm(lüg)²⁷: görünüm, güzellik (AH 217)

nâ-hoş: nahoş (AH 218)

nefis: nefis, kıymetli (AH 447)

sılığ/sılık: güzel (AH 356)

şirin²⁸: tatlı (AH 209, 435); (AH 356)²⁹

süçüg: tatlı (AH 209)

uz: iyi, güzel (AH 477)

yağış³⁰: iyi, güzel (AH 176); (AH 257)³¹

2.1.8. Dans-Eğlence Adları

harabat: meyhane (AH 399)

rağs: oyun, dans (AH 402)

sema': sema (AH 402)

2.1.9. Zehir-İlaç-Çare Adları

ağu: zehir (AH 214)

derman: ilâc, çare (AH 50)

em/im: ilâc (AH 310)

²⁶ inç izahı

²⁷ körklüg yerine

²⁸ süçüg izahı

²⁹ sılığ izahı

³⁰ keç izahı

³¹ talusı izahı

'ilac³²: ilaç (AH 253)

seher/zehr: zehir (AH 206, 208, 440)

şifa: şifa (AH 163)

2.1.10. Temizlik Bildiren Adlar

arığ/arık: temiz, pak (AH 111, 112)

kir: kir (AH 230)

2.1.11. İş ve Türevleri

'amel: amel, iş (AH 296, 401)

fi'l: fiil, iş, amel (AH 215, 321, 365)

iş: iş (AH 113, 114, 115, 171, 307, 367, 369, 370, 374, 390, 413, 451, 509)

2.1.12. Fayda-Zarar Adları

asığ/asıq: fayda (AH 78, 100, 110, 287, 346)

hali: boş, faydasız (AH 91, 223)

kerek/kirek: gerek(li), gerek(siz) (AH 117, 118, 151, 265, 297, 298, 300, 314, 368, 410, 474, 510)

ķuruğ: kuru, boş; gereksiz (AH 304)

yarağ: yarar (AH 329, 330)

2.1.13. Beslenme

aş: yemek (AH 297, 329)

azuk: azık (AH 187)

2.1.13.1. Yiyecek Adları

'asel: bal (AH 161, 162, 207, 439, 440, 466)

başal: soğan (AH 161, 162)

şehd: bal (AH 28, 206)

şeker: şeker (AH 28)

üzüm: üzüm (AH 376)

yimiş: yemiş (AH 323, 324)

2.1.13.2. İçecek Adları

bor³³: şarap (AH 409, 410)

fürüş³⁴: mey fürüş (AH 409)

mey: şarap, içki (AH 409)

şerab: şarap (AH 297)

2.1.14. Giyim-Kuşam ve Dokuma Adları

geyim/keyim/keđim/kidim: giyim (AH 168, 186, 297)

ton: elbise, giyim, giyecek şey (AH 167, 168, 297)

2.1.14.1. Giyecek Adları

börk: şapka (AH 300, 320)

came³⁵: elbise (AH 330)

³² otalap izahı

³³ (satır altı yüzçi)

³⁴ (satır altı borçı = yüzçi izahı)

³⁵ oprag yerine

libas: elbise (AH 277)

niqab: peçe, örtü (AH 221)

ofrağ/oprak: elbise (AH 330)

2.1.14.2. Dokumalar

atlas: atlas, altın ve gümüş işlemeli bir tür kumaş; dibâ (AH 354, 480)

böz: bez (AH 354, 432)

cuz/çuz/uuz: sırmalı (atlas) (AH 480)

kefin³⁶: kefen (AH 432)

kirbas³⁷: bez (AH 354)

kise³⁸: keçe (AH 288)

örk: yular, bağ (AH 318)

2.1.15. Eşya Adları

mal: mal (AH 183, 184, 238, 243, 245, 256, 298, 421, 425, 427, 428, 429, 431, 433)

neng: nesne, şey, mal (AH 6, 8, 100, 149, 182, 189, 197, 198, 305, 457)

nesne³⁹: nesne (AH 6)

nime/nimerse⁴⁰: nesne (AH 239)

tavar: mal (AH 127, 185, 188, 261, 285, 287, 299)

yük: yük (AH 487)

2.1.15.1. Ev Eşyaları

kađah: kadeh (AH 208)

kafeş: kafes (AH 460)

küzgü⁴¹: ayna (AH 250)

şanduk: sandık (AH 288)

sebet/seped: sepet (AH 288)

2.1.15.2. Savunma Araç-Gereçleri

ok: ok (AH 140, 228)

ya: yay (AH 228, 462)

2.1.16. Ekonomi

2.1.16.1. Para-Hesap-Ticaret Adları

arkış: kervan (AH 179, 180)

bişi: akçe, pul (AH 86)

dinar: dinar (AH 85, 312)

genc: hazîne (AH 463)

hisab: hesap (AH 428)

pul⁴²: para (AH 312)

³⁶ sarıngu izahı

³⁷ bözüng izahı

³⁸ kiđin yerine

³⁹ nenge izahı

⁴⁰ ulamı izahı

⁴¹ köksüzi yerine

⁴² kol yerine

ribaṭ/ribaṭ: kervansaray (AH 177, 178)

2.1.16.2. Hediye-İhsan-Yardım-Bağışlama Adları

artut: hediye (AH 42)

'ata': ihsân, bağışlama (AH 64)

bağış: ihsan (AH 57)

belek/bölek: hediye (AH 79)

hedye: hediye (AH 66, 68, 483, 484)

himmet: himmet, yardım (AH 49)

ihsan: ihsan (AH 46)

sadaqa⁴³: sadaka (AH 433)

yarı: yardım (AH 4)

2.1.16.3. Zenginlik-Fakirlik Adları

baylık: zenginlik (AH 303)

çığaylık: fakirlik (AH 187, 188, 303)

faqr⁴⁴: fakirlik, yoksulluk (AH 187)

2.1.17. İletişim Adları

beyt⁴⁵: beyit (AH 21)

cedel: münakaşa (AH 346)

emr: emir (AH 405, 452)

güzaf⁴⁶: laf, boş söz (AH 373)

ḥaber: haber (AH 311)

ḥukm: hüküm (AH 451)

'ibad/'ibaret: ibare (AH 498)

muḥırr: ikrar eden (AH 10)

müstemi'⁴⁷: dinleyici (AH 81)

söz: söz (AH 21, 22, 58, 77, 81, 117, 118, 125, 133, 135, 138, 147, 151, 155, 156, 159, 161, 163, 164, 170, 190, 226, 231, 265, 357, 356, 358, 430, 467, 469, 470, 475, 479, 483, 486, 488, 490, 505, 511)

suḥbet: sohbet (AH 379)

vaḳıf⁴⁸: vakıf, haberdar (olma) (AH 22)

2.1.17.1. Diller

til: dil (AH 3, 41, 51, 120, 130, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 141, 142, 144, 145, 146, 152, 153, 156, 157, 158, 160, 229, 235, 269, 278, 416, 430, 466, 503)

Kaşgar til: Kaşgar dili (AH 499, 501)

2.1.17.2. Bilgi-Bilim-Düşünce-Eser Adları

'aql/'aḳıl: akıl (AH 47, 90); (AH 458)⁴⁹

⁴³ (sıtr altında)

⁴⁴ çığaylık izahı

⁴⁵ söz yerine

⁴⁶ küsep yerine

⁴⁷ ula izahı

⁴⁸ onga = anga izahı

⁴⁹ uḳuş izahı

'alim: âlim (AH 101, 203, 401)

'arif: ârif (AH 402)

Atebetü'l Hakayık⁵⁰: Hakikatlerin Eşiği (AH 497)

bilig: bilgi, ilim (AH 48, 81, 82, 83, 85, 86, 87, 88, 89, 91, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 113, 115, 117, 119, 121, 122, 123, 125, 126, 127, 128, 129, 225, 237)

cahil: câhil (AH 86, 88, 112)

dana⁵¹: âlim, bilen (AH 25); (AH 203)⁵²; (AH 361)⁵³

fehm⁵⁴: anlayış, zekâ (AH 22)

feylesuf/filosuf: feylesof, filozof (AH 203)

fikr⁵⁵: fikir (AH 296)

güher: gevher (AH 490)

hired: akıl (AH 47, 137)

huş: zeka (AH 22, 47)

kidib/kitib: kitap (AH 69, 473)

kitab: kitap (AH 43, 71, 77, 465, 477, 483, 497, 509)

ma'ni: mana (AH 503, 508)

mecaz: mecaz (AH 381, 398)

nevişte⁵⁶: yazılmış (AH 315)

ög: akıl, anlayış (AH 490)

sakınç: düşünce (AH 296)

ukuš: anlayış, akıl (AH 22, 47, 458)

2.1.17.3. Öğüt-Nasihat Adları

meşel: mesel (AH 164, 465); (AH 77)⁵⁷

meva'iz/meva'iz/müva'iz: mevizeler (AH 465); (AH 77)⁵⁸

nasihat: nasihat, öğüt (AH 110, 125)

pend: nasihat (AH 110, 125, 293, 469)

va'z⁵⁹: nasihat (AH 110)

2.1.17.4. Soru-Cevap Adları

cevab: cevap (AH 290)

'ivaz⁶⁰: karşılık (AH 327, 374)

kaçan: ne zaman (AH 212) bkz. 3.2.

kaçça: nereye (AH 386)

⁵⁰ atebe: eşik, basamak (AH 497)

⁵¹ tetiklik izahı

⁵² 'alim yerine

⁵³ tetik izahı

⁵⁴ huş izahı

⁵⁵ sakınç izahı

⁵⁶ bitildi izahı

⁵⁷ sözün yerine

⁵⁸ nevadir yerine

⁵⁹ pend nasihat yerine

⁶⁰ yanıt izahı

kanı: hani (AH 41, 122, 142, 144, 204, 235, 328, 381, 386, 389, 394, 405, 406, 418, 419)

kıayda: nerede (AH 419, 439)

kayı: nerede (AH 235)

kim: kim (AH 35, 145, 146, 267, 271, 310, 322, 409, 411, 412, 419, 423, 467, 502, 511)

küdam⁶¹: hangi (AH 245)

ne/ni/nikim: ne (AH 100, 108, 111, 115, 116, 145, 272, 287, 369, 416, 445, 502)

negü/nigü: ne (AH 129, 314, 446)

nelik/nelük: neden, niçin (AH 183, 396, 429, 453)

nerek: neye (AH 313)

niçün: niçin (AH 453)

yanut: mukabele, karşılık (AH 327, 374)

2.1.17.5. Onay-Red-Talep Bildiren Adlar

icabet: icabet, kabul (AH 510)

kabul: kabul (AH 68)

men'⁶²: durdurma, mani olma (AH 232)

tażarru': yalvarma (AH 148)

2.1.17.6. Sır-Giz Bildiren Adlar

pinhan⁶³: saklı, gizli (AH 294)

raz: sır (AH 169, 175)

sır: sır (AH 173)

yaşru: gizli (AH 171)

2.1.17.7. Sövgü Adları

la'n: lanet (AH 36)

sökünç: sövme (AH 231, 232)

söküş: sövme (AH 242, 453)

2.1.17.8. Şaka-Latife Adları

bazi⁶⁴: şaka bkz. *latife* (AH 346)

hezl: hezil, latife, şaka (AH 479)

latife⁶⁵: latife, şaka (AH 346)

mezağ/meziğ/mizağ: mizah, şaka, alay (AH 346, 347)

2.1.17.9. Seslenme-Nida Adları

ay/aya/iy: seslenme, nida (AH 106, 474)

diriğ⁶⁶: yazık! (AH 386)

zinhar: sakın! (AH 283)

ya: ey! (AH 82, 464)

⁶¹ kayu izahı

⁶² tıyur yerine

⁶³ busuğlı izahı

⁶⁴ mizah izahı

⁶⁵ mizah izahı

⁶⁶ esiz/isiz izahı

2.1.17.9.1. Sunma-Arz Etme Adları

'arz⁶⁷: arz, takdim, sunma (AH 41)

birim: verme (AH 254)

2.1.17.9.2. Selam Adları

dürud: selam (AH 29)

selam: selam (AH 31)

2.1.18. Din**2.1.18.1. Tanrı-Peygamber-İnanç Adları**

'afv⁶⁸: afv, bağışlama (AH 37)

'abid: âbid, ibadet eden (AH 398)

'ahd: ahid, söz verme, ant, yemin (AH 389)

bayat: Tanrı (AH 19, 246, 283)

bida': bid'at (AH 403, 404)

but: put (AH 124)

du'a: dua (AH 72, 482, 484)

ḥabib: peygamber (AH 21)

ḥ'âce⁶⁹: ihtiyar, pir (AH 195)

ḥalas⁷⁰: kurtulma (AH 160)

ḥaliq: yaratan (AH 272)

ḥamd: hamd, sena (AH 1)

inanç: inanç (AH 174)

'ibadet: ibadet (AH 398)

iḍi: Rabb, sahip (AH 19, 37, 121, 124, 281, 303) bkz. 2.1.4.1.

ilah: Tanrı (AH 1, 37)

islam: İslamiyet (AH 397)

i'tikad: İtikat (AH 35)

ḳaḳa: kaza, kader (AH 454, 455, 456, 457, 459, 461, 462)

kismet: kismet, nasip (AH 303)

ḳul: kul (AH 38) bkz. 2.1.3.1.

ma'ruf: iyi amel (AH 405)

medḥ: medih (AH 28, 41, 43); (AH 27)⁷¹

musulman: Müslüman (AH 325, 326)

mü'min: mü'min (AH 279, 280)

mescid: mescid (AH 400)

na't: medh-ü sena (AH A20)⁷²

⁶⁷ ötüngil izahı

⁶⁸ keçürgen izahı

⁶⁹ ḳoca yerine

⁷⁰ yul izahı

⁷¹ ögdisin yerine

⁷² başlıkta geçiyor.

nebi: nebi, peygamber (AH A20)⁷³
 nemaz: namaz (AH 400)
 oğlan⁷⁴: (AH 451)
 ong: hayır, kısmet (AH 2, 115, 116, 198)
 ögdi/ögdü/öğüt: medih, sena, övme (AH 27)
 rahmet: rahmet (AH 2, 491)
 resul: resul, elçi (AH 25, 103, 159, 191)
 sena: sena, medh (AH 3, 229, 238, 336)
 sevab: sevap (AH 352)
 tanuqluq: tanıklık, şahadet (AH 5)
 tengri⁷⁵: tanrı (AH 124); (AH 451)⁷⁶
 uğan: kadir, tanrı (AH 13, 63, 463, 491)
 vera': takva (AH 401)
 vebal: vebal (AH 190, 242, 426)
 zahid: zahid (AH 401)
 zikr: zikir (AH 76)
 zühd: zühd (AH 401)
 yad: anma, zikir (AH 28, 72, 74)
 yazuğ/yazuq: kusur, hata, günah (AH 337)

2.1.18.2. Haram-Helal Adları

halal: halal, helal (AH 418, 419, 428)
 haram: haram (AH 241, 420, 427)

2.2. GÜNDELİK HAYATA DAİR DİĞER ÖGELER

2.2.1. Gökyüzü ve Gök Cisimleri

bulıt/bulut: bulut (AH 57, 66, 223)
 halıq/çalıq: hava (AH 459)
 simak: en yüksek iki yıldızın adı (AH 49)
 yel/yıl: yel (AH 194)

2.2.1.1. Dünya-Felek-Âlem

acun/ajun: dünya (AH 70, 74, 177, 191, 193, 205, 212, 213, 217, 221, 240, 273, 305, 364, 385, 393, 395, 396, 437, 441, 445, 448, 449, 453)

dünya: dünya (AH 181, 189, 197)

2.2.2. Yeryüzü Adları

2.2.2.1. Yer-Toprak-Arazi Adları

mekan: mekan (AH 47)
 oram: muhit, semt (AH 399)
 orun: yer (AH 212)

⁷³ başlıkta geçiyor.

⁷⁴ uğan yerine

⁷⁵ idim izahı

⁷⁶ uğan izahı

tofrak/toprak: toprak (AH 308)

yer/yir: yer (AH 201, 202, 267, 406, 416, 493, 494)

yol: yol (AH 11, 83, 84, 150, 179, 232, 411, 412) bkz. 2.2.10.1.

2.2.2.2. Vadi-Göl-Kum-Su-Ateş Adları

dengiz/dingiz/tengiz/tingiz: deniz (AH 65, 67, 388)

katre: damla (AH 66)

kol: vadi (AH 312)

köl: göl (AH 387)

ķum: kum (AH 60)

ot: ateş (AH 12, 159, 160, 339, 340, 351)

suv/su: su (AH 340)

yul/yuul: kaynak (su için) (AH 387)

2.2.2.3. Maden-Mineraller

ma'den/ma'din: maden (AH 48)

sim: gümüş (AH 241)

taş: taş (AH 60)

tuz: tuz (AH 263)

zer: altın (AH 241, 487)

2.2.2.4. Tarım-Ziraat Adları

bağçe⁷⁷: bahçe (AH 342)

bustan: bahçe (AH 342)

ekincilik⁷⁸: ekincilik (AH 191)

meydan⁷⁹: (AH 342)

tarıĝlık: tarla (AH 191, 192)

2.2.3. Bitki Adları

2.2.3.1. Çiçek ve Diken Adları

göl: gül, çiçek (AH 342)

tiken: diken (AH 376, 455)

2.2.3.2. Ağaçlar ve Ağaç Toplulukları

bişe⁸⁰: orman, ağaçlık (AH 52)

şera: orman (AH 52)

yığaç: ağaç (AH 323, 324)

2.2.4. Hayvan Adları

arı: arı (AH 439, 440)

arlan: arslan (AH 52)

elik/ilig: geyik (AH 456)

⁷⁷ bustan izahı

⁷⁸ tarıĝlık izahı

⁷⁹ bustan yerine

⁸⁰ şera izahı

fil⁸¹: fil (AH 487)

kuş: kuş (AH 224, 459)

yağan: fil (AH 487)

yılan: yılan (AH 213, 215)

2.2.5. Renk Adları

aķ⁸²: ak, beyaz (AH 25)

al: al, pembe, kırmızı (AH 342)

kızıl: kızıl (AH 26)

örüng: ak, beyaz (AH 25)

2.2.6. Mevsim Adları

küz: güz, sonbahar (AH 471, 472)

yay: yaz (AH 223)

yaz: ilkbahar, yaz (AH 223, 471, 472)

2.2.7. İşaret-İz Bildiren Adlar

iz/yiz: iz (AH 225)

nişan: nişan (AH 279)

2.2.8. Güç-Kuvvet-İrade Bildiren Adlar

asan: kolay, güç değil (AH 20)

erk/irk: kuvvet, kudret, nüfuz (AH 256)

katıg/katık: kuvvetli, muhkem, sert (AH 40, 228, 462) bkz. 2.2.11.

ķavi: kuvvetli (AH 196)

ķudret: kudret (AH 19)

ķurt⁸³: kuvvetli (AH 228)

ķuvvet: kuvvet (AH 196)

ķüç: güç (AH 331)

salabet: metanet, kuvvet (AH 53)

2.2.9. Ümit-Arzu-Amaç-İstek-Hayal Adları

emel: ümit, arzu (AH 293, 294, 295)

murad: murad, gaye, maksat (AH 234); (AH 212)⁸⁴

ķaleb⁸⁵: talep, istek (AH 7)

ķilek: dilek, istek, arzu (AH 415)

umınç/umunç: umma, ümid etme (AH 212)

2.2.10. Yer-Yön-Taraf Bildiren Adlar

asra/isre: alt (AH 294)

astın⁸⁶: aşığı (AH 102)

⁸¹ yağan izahı

⁸² örüng izahı

⁸³ katıg ya yerine

⁸⁴ orun izahı

⁸⁵ arķağan izahı

⁸⁶ ķodı izahı

- aşağa⁸⁷: aşağı (AH 102)
 basra⁸⁸: aşağı, alt (AH 294)
 baş: uç (AH 391) bkz. 2.1.2.1. ve 2.1.2.2.
 baş: başlangıç (AH 130, 220, 334, 489) bkz. 2.1.2.1. ve 2.1.2.2.
 bış(ı): (söz) başı (AH 490)
 iç: iç (AH 53, 214, 218, 308, 383)
 içre: içinde (AH 8, 122, 486)
 karşı⁸⁹ (bolmaz): karşı (AH 462)
 koğı/kozi: aşağı (AH 102, 282)
 onğ⁹⁰: sağ (AH 113)
 öng: ön, baş (AH 12, 14, 179, 180, 370, 392)
 öze: üst (AH 487)
 taş/tış: dış (AH 217, 219, 384)
 yoğar: yukarı (AH 101)
- 2.2.10.1. Mesafe Bildiren Adlar**
- nezdik: yakın (AH 379)
 nezdik merrev⁹¹: yakın (AH 379)
 yakın: yakın (AH 174); (AH 369)⁹²
 yırak: uzak (AH 153, 216)
 yol: yol (AH 11, 83, 84, 150, 179, 232, 411, 412) bkz. 2.2.2.1.
- 2.2.11. Miktar Adları**
- ağça: nice, o kadar (AH 123)
 artuğ: fazla (AH 190)
 asru⁹³: çok, pek (AH 18, 176, 334, 369)
 az: az (AH 65, 68, 157, 438, 442, 488)
 besi⁹⁴: çok (AH 254)
 ediz: sayıca çok (AH 60) bkz. 2.1.5.3.
 ğayet⁹⁵: çok, pek (AH 334)
 kıata: defa (AH 67)
 kıatığ: pek, iyice (AH 169) bkz. 2.2.8.
 keđ/kes/ket/key/kez/kit: pek, çok (AH 18, 176, 254, 268, 334, 369) bkz. 3.2.
 köp: çok (AH 505)
 munğa/munca: bunca, bu kadar (AH 183, 429)

⁸⁷ koğı izahı

⁸⁸ arasında yerine

⁸⁹ kaytarılmaz yerine

⁹⁰ öđin yerine

⁹¹ satır altında *isizke yavuma*

⁹² bakın yerine

⁹³ keđ izahı

⁹⁴ keđ izahı

⁹⁵ keđ izahı

neçe/niçe/nice: nice, ne kadar (AH 180, 201, 203, 248, 262, 328, 361)

öküş: çok (AH 1, 65, 378, 479)

öte: iyice (AH 292, 321)

pür: dolu (AH 214, 362)

telim/tilim: çok, pek çok (AH 38, 142, 298)

tümen: onbin, binlerce, pek çok (AH 218)

ziyade/ziyadet: fazlalık (AH 62)

2.2.11.1. Tamlık Bildiren Adlar

bütün: bütün (AH 321) bkz. 2.1.5.7.1.

cümle: bütün, hepsi (AH 64); (AH 6)⁹⁶; (AH 236)⁹⁷

heme⁹⁸: hepsi, bütün (AH 320, 422)

her: her (AH 501, 511)

ķamu/ķamuğ: her, bütün (AH 115, 147, 171, 199, 200, 229, 230, 269, 273, 444, 457)

tamam: tamam (AH 499); (AH 237)⁹⁹

top: yeter, kafi (AH 186)

tözi/tözü: bütün, hepsi (AH 236, 320, 422)

tükel: tam (AH 80, 199)

2.2.11.2. Kısım-Parça-Çeşit Bildiren Adlar

bab: bâb (AH 486)

türlüg: türlü (AH 111, 115)

2.2.12. Benzerlik-Eşlik-Denklik-Birliktelik-Gereklilik-Şart Bildiren Adlar

beraber¹⁰⁰: beraber, birlikte (AH 24, 488)

kerek/kirek: gerek (AH 117, 118, 151, 265, 297, 298, 300, 314, 368, 410, 474, 510)

teng/ting: denk (AH 24, 98)

tuş: eş (AH 24, 488)

2.2.13. Boyut İfade Eden Adlar

ķurd¹⁰¹: küçük (AH 270)

keng/king: geniş (AH 315)

ķiçig: küçük (AH 348, 356)

ķinrü: geniş (AH 412)

tar: dar (AH 315)

uluğ: ulu, büyük (AH 19, 283, 345, 347, 355, 356) bkz. 2.1.3.1.5.

uşak: ufak, küçük (AH 60, 66)

2.2.14. Varlık-Yokluk Bildiren Adlar

bar: var (AH 10, 100, 197, 201, 265, 311, 394)

⁹⁶ cemad izahı

⁹⁷ tözü izahı

⁹⁸ tözü izahı

⁹⁹ yete izahı

¹⁰⁰ tuş, tuşı izahı

¹⁰¹ ķoçķılıķ izahı

barlık: varlık (AH 5, 7)
hiç: hiç (AH 496)
yitik/yitük: kaybolmuş, yok (AH 94)
yok: yok (AH 9, 24, 68, 116, 197, 292, 411, 496)
yokluk: yokluk (AH 187, 188)

2.2.15. Algı Bildiren Adlar

aşkara: âşikâr (AH 171)
belgölüg: belli olmak; tanınmak (AH 93)
çözük/çösük: çözülmüş(ler) (AH 478)
delil: delil (AH 7, 8)
katiğ: karışık (AH 211, 438)
süzük: süzölmüş, arı (AH 477, 479)
tefavüt: fark (AH 292, 319)
tokluk: tokluk (AH 186)

2.2.16. Biçimsel Durum-Hâl Bildiren Adlar

bedel: bedel, sahte, yapma, suni (AH 468)
boşlağ/boşluğ: boş, gevşek (AH 135, 136)
harab: harap (AH 200, 400)
kurug: boş (AH 202)
yangı: yeni (AH 195)

2.2.17. Sayı Adları

saķış¹⁰²: sayma (AH 296)
san: sayı (AH 60)

2.2.17.1. Asıl Sayı Adları

bir: bir (AH 7, 8, 19, 97, 123, 136, 149, 151, 164, 204, 206, 210, 221, 265, 275, 283, 291, 319, 341, 360, 361, 362, 368, 382, 394, 450)

bir birike (AH 14)
hezar¹⁰³: bin (AH 218)
iki: iki (AH 50, 149, 312)
ming: bin (AH 8, 36, 67, 97, 204, 359, 382)
on: on (AH 210, 486)
tört: dört (AH 31, 35, 486)
tümen: onbin (AH 218)
üç: üç (AH 312)

2.2.17.2. Sıra Sayı Adları

ikinç: ikinci (AH 10, 152)
törtlenç/törtlenç/tördülenç: dördüncü (AH 34)
üçünç: üçüncü (AH 33)

¹⁰² saķınç yerine

¹⁰³ tümen yerine

2.2.18. Zaman Bildiren Adlar

beğa: beka, ebedi, sonsuz (AH 193)

burun: önce, evvel (AH 300)

emdi/imdi: şimdi (AH 21, 99)

erte/irte: sabah, erken vakit (AH 184)

evvel¹⁰⁴: evvel, önce (AH 300); (AH 440)¹⁰⁵

keçe/kiçe: gece (AH 184)

keđin/kiđin: sonra (AH 75, 114, 208, 288, 358, 371, 390, 481)

kün: gün (AH 29, 136, 197, 385, 390, 404, 419, 426, 435)

kündüz: gündüz (AH 13)

müddet: müddet (AH 194)

oza: önce, evvel (AH 164, 372, 440)

öd: zaman, vakit (AH 113)

ruz: gün (AH 315)

ruzğar: zaman (AH 414)

sa'at: saat (AH 491)

tang: tan (AH 16, 147)

tün: gece (AH 13, 15, 16)

yarın: yarın (AH 29, 187, 197, 426, 436, 492)

zemana: zeman (AH 407, 408)

3. GÖREVLİ ÖGELER

3.1. Zamirler

anda: ondan (AH 116)

anda: orada, o zaman (AH 244, 276)

andın: ondan (AH 244, 372)

aña/añar: ona (AH 18, 20, 22, 24, 28, 36, 110, 116, 256, 268, 341, 369, 371, 412, 463, 491)

anı: onu (AH 42, 79, 262, 266, 272, 322, 360, 446, 458)

anın: onun ile (AH 120, 238, 395, 404, 473, 477)

anıñ/anıñ/anın: onun (AH 27, 28, 46, 57, 73, 74, 76, 120, 290, 411, 452, 488)

anlar: onlar (AH 26, 204)

anıñçün: onun için (AH 238, 473)

beñ¹⁰⁶: ben (AH 26)

biz: biz (AH 505)

bu: bu (AH 3, 19, 25, 26, 27, 29, 35, 58, 64, 68, 69, 86, 124, 136, 138, 139, 147, 158, 161, 163, 164, 172, 177, 181, 184, 189, 193, 197, 203, 212, 213, 217, 257, 291, 303, 314, 318, 334, 344, 347, 363, 385, 396, 404, 414, 419, 425, 426, 429, 431, 435, 437, 445, 446, 453, 467, 470, 471, 472, 475, 477, 483, 485, 486, 488, 491, 509)

¹⁰⁴ burun izahı

¹⁰⁵ oza izahı

¹⁰⁶ menge izahı

kaç: birkaç (AH 21)

kendü/kindü: kendi (AH 55, 139, 406, 419, 435)

manga: bana (AH 4, 32, 39, 40, 266, 314, 484)

men/min/meng/ming: ben (AH 1, 2, 10, 31, 36, 42, 79, 81, 198, 266, 271, 284, 289, 290, 504)

minde: benden (AH 481)

mindin: benden (AH 29)

mini: beni (AH 482)

munda: burada (AH 288, 470)

mundın: bundan (AH 442)

munga: buna (AH 10, 219)

munu: bunu (AH 18, 62, 176, 316, 384, 450, 481)

ol/(il): şahıs ve işaret zamiri (AH 13, 23, 29, 34, 35, 47, 49, 103, 150, 152, 256, 267, 271, 312, 336, 340, 370, 423, 444, 512)

öz: kendi (AH 12, 39, 82, 120, 124, 141, 158, 160, 170, 182, 344, 353, 366, 416, 422, 429, 470, 476, 504, 506, 512)

sanga: sana (AH 1, 38, 172, 231, 246, 265, 326, 332, 335, 347, 434, 435, 463, 483)

sen: sen (AH 2, 5, 7, 10, 18, 37, 154, 166, 219, 227, 246, 287, 297, 333, 338, 395, 396, 407, 414, 431, 433)

sinde: sende (AH 175)

sini/seni: seni (AH 166, 260, 380, 416, 484)

siz: siz (AH 104, 284)

3.2. Zarflar

baz: yine, gene, tekrar (AH 16, 184, 205, 397, 416)

direng(siz)/tereng(siz): teahhür, gecikme(den), durmadan (AH 224)

erken/irken: iken (AH 96, 215)

kaçan: ne zaman (AH 32, 87, 307) bkz. 2.1.17.4.

keđ: iyice (AH 176) bkz. 2.2.11.

song: son

tap: çabuk (AH 27, 278)

telim/tilim: çok, pek çok (AH 38, 142, 143, 298, 319)

terk: hemen, derhâl, çabucak (AH 222, 380)

uş: işte (AH 473, 498)

uzun: uzun (AH 295, 296)

yana/yine: yine, tekrar, daha (AH 9, 222, 265, 450, 508)

zud¹⁰⁷: çabuk (AH 380)

3.3. Edatlar ve Bağlaçlar

ağın/idin: başka (AH 116)

ara: ara, arasında (AH 75, 243, 259, 500, 507, 512)

azu/osu: yoksa (AH 448)

¹⁰⁷ terkin izahı

- bek/bik: tek; ancak, sadece (AH 434)
- bile/birle/ile: ile (AH 275, 393, 439, 499, 500)
- deg/teg/tig: gibi (AH 53, 89, 91, 100, 161, 163, 194, 213, 222, 223, 224, 323, 326, 341, 342, 466)
- diger: diğer, başka (AH 275) adın izahı
- eger/veger: eğer (AH 40, 209, 280, 299, 311, 335, 428, 501)
- hali/kalı: eger (AH 132, 149, 226, 331, 354, 476)
- hem: hem (AH 17, 48, 126, 346, 460)
- ki: ki (AH 271) kim yerine
- ök: kuvvetlendirme edatı (AH 79, 480)
- ötürü: ötürü, dolay (AH 182, 363)
- öze/özele/özile: üzere, ile (AH 154, 242)
- özge: başka (AH 116) adın izahı (AH 467) adınlar izahı
- singarı: yana (AH 366)
- taba/tapa: doğru (AH 449)
- taparu: doğru (AH 286)
- tek: yalnız, sadece, ancak (AH 434)
- utru: karşı (AH 369)
- üçün: için (AH 69)
- ve: ve (AH 30, 401)
- veleykin/velikin: fakat (AH 52, 218, 320)
- ya/ye: yahut, veya (AH 26, 223, 224, 342)
- ya'ni: yani (AH 433) izahta
- yeme/yime: yine (AH 31, 63, 293)

SONUÇ

Bu çalışmada, *Atebetü'l-Hakayık*'taki adlar tematik olarak tasnif edilmiştir. Çalışma, *Özel Adlar*, *Temalarına Göre Adlar* ve *Görevli Ögeler* olmak üzere 3 ana temadan oluşmaktadır.

Özel Adlar teması altında eserdeki şahıs adlarına, şahıslara atfedilen lakaplara, kavim adlarına, yer adlarına yer verilmiştir. Bu ana tema altında 5 alt tema bulunmaktadır. *Temalarına Göre Adlar* adı verilen ikinci ana tema *Sosyal Yaşam* ve *Gündelik Hayata Dair Diğer Ögeler* adlı iki alt tema içermektedir. *Sosyal Yaşam* teması 79 alt temadan; *Gündelik Hayata Dair Ögeler* teması ise 30 alt temadan oluşmaktadır. *Görevli Ögeler* teması ise 3 alt tema ile şekillenmiştir. Ana temalar dışında elde edilen alt tema sayısı toplam 119'dur. Bu 119 alt temada sınıflandırılan adların eserdeki anlamları ve geçtiği beyitler çalışmada belirtilmiş olup, adların (varsa) izahları dipnot bölümünde gösterilmiştir.

Eserde temizlik ve kir anlamına gelen adlar 2.1.10. *Temizlik Bildiren Adlar* teması altında gösterilmiştir. Bu tema altında üç sözcük tespit edilmiştir: *arığ/arığ* "temiz, pak", *arığsız* "kir, kirli" ve *kir* "kir". Adların geçtiği beyitler incelendiğinde, kirliliğin ayıpların yarattığı kötü durumu ve insanlardaki câhilliği ifade ettiğini görürüz. Şaire göre câhillik öyle bir kirdir ki ne kadar yıkansa da temizlenmez:

ne türlüğ arığsız arır yumakın / cahil yup arımsız arığsız erür (AH 111-112)

"Nice kirli (şeyler) yıkamakla temizlenir / (fakat) câhil yıkamakla temizlenmeyen bir kirdir."

Cömertlik ise, tüm ayıpların kirini temizleyecek güçtedir:

aıklık kamuğ 'ayb kirini yuyur (AH 230)

"Cömertlik, bütün ayıpların kirini temizler."

2.1.13. *Beslenme* temasının altında incelediğimiz yiyecek adlarını eserde çeşitli değer yargılarını, dünyanın türlü türlü hâllerini ifade etmeye yardımcı olarak görürüz. Eserin *Peygamberin Medhi Hakkında* bölümünde, Peygamber Efendimizin yad edilmesi, şeker ve bal yemeye benzetilir:

anung öğdisindin tatır bu tilim / anung medhi bolsa şeker şehd anga (AH 27-28)

"Onun medhinden ağzım tatlılanır, onun yadı, dilim için, şeker ve baldır."

Edib Ahmed, eserinde doğru sözü bala, yalan sözü soğana benzetir. Doğru söz söylemeyi balın tatlılığıyla; yalan söz söylemeyi soğanın acılığıyla eş tutar:

köni söz 'asel teg bu yalğan basal / basal yip açıtma ağız yi 'asel (AH 161-162)

"Doğru söz bal ve yalan söz soğan gibidir / soğan yiyip ağzı acılandırma, bal ye."

Eserin *Kerem, Hilm ve Diğer İyilikler Hakkında* bölümünde, şair cimri insanı meyvesiz bir ağaca (yimişsiz yığaç) benzetir. Burada meyvesiz ağaç ifadesi, yine bir değer yargısının bildirilmesinde bir benzetme unsuru olarak kullanılır:

yimişsiz yığaç teg keremsiz kişi / yimişsiz yığaçnu kesip örtegil (AH 323-324)

"Keremsiz insan meyvesiz ağaç gibidir / meyvesiz ağacı kesip ateşte yak."

Şair, dünya hâlini, feleğin cilvesini eserinde bal ve zehir sözcükleri üzerinden işler. Dünya, bir elinde bal bir elinde zehir tutan, gülümseyen; fakat bir yandan da alını buruşuk ve kaşı çatık bir insana benzetilir. Dünyada sıkıntı ile rahatlık, acı ile mutluluk hep bir aradadır. Hatta dünyanın acısı, eziyeti mutluluk ve rahatlık ile mukayese edildiğinde daha fazladır. Önce acı çekilir; rahatlık insanoğluna daha sonra müjdelendir. Beyitlerde geçen bal, dünyadaki iyi ve mutlu edici unsurları temsil ederken; zehir ise dünyanın eziyeti, sıkıntısı ve kahrı için kullanılmıştır. Şair tüm bunları ifade

etmek için yiyecekleri benzetme unsuru olarak kullanır. Böylece akılda kalıcılık artarak anlamda derinlik sağlanır:

ajun küllçirer baz alın kaş çatar / bir elgin tutup şehd birin zehr katar

'asel tatrup ilkin tamak tatıtıp / kidinrek kadahka sunup zehr katar (AH 205-208)

“Dünya gülümser, fakat yine alın buruşturur ve kaş çatar; / bir elinde bal tutup birinde zehir saklar / önce baldan tattırarak ağzı tatlandırır / biraz sonra kadehe zehir katarak sunar.”

bu ajun mezese katıgılığ meze / izası öküşrek mezese aza

'asel kayda erse bile arısı / arı zehri tatğu 'aseldin oza (AH 437- 440)

“Bu dünyanın tadı karışıktır / eziyeti daha çok ve tadı azdır / bal nerede ise arısı beraberdir / baldan önce arının zehiri tadılır.”

2.1.16. *Ekonomi* teması altında incelenen akçe, pul, dinar gibi para ve para birimleri eserde bir benzetme unsuru olarak kullanılmıştır. Para ve para birimlerini insanın değer yargılarını ifade etmek için kullanarak bir hüner sergileyen Edib Ahmed, bu dünyayı bir kervansarayına benzetir ve insanoğlunun bu kervansarayda konar-göçer olduğundan bahseder:

bu ajun ribat ol tüşüp köçgülig / ribatka tüşügli tüşer keçgülig (AH 177-178)

“Bu dünya konup-göçmek için bir kervansaraydır / (insan) kervansarayına geçmek için iner.”

Başka bir beyitte bilgili insan kıymetli bir dinara benzetilirken; bilgisiz, câhil bir insan ise değersiz bir akçeye benzetilir. Ar. dinar “eski zamanın çeyrek lirası değerinde bulunan bir nevi altın parası” anlamına gelir (Devellioğlu, 2007, s. 188). Şirin User, Türkçede para ve para birimlerini işlediği makalesinde dinar için “sikkelenmiş altın”; akça için ise “gümüş para” bilgisini verir. Ayrıca akçanın Türkçede genel bir para birimini ifade ettiğini söyler. (Şirin User, 2006, s. 130-131). Dinar altından yapılmış bir para birimi iken akçenin ham maddesi ise gümüştür. Bu durum dinarı, akçeden daha kıymetli hâle getirir. Dinar ve akçe, kıymet bakımından bilgili ve bilgisiz insanın farkını ortaya koymak için şair tarafından bilinçli olarak tercih edilmiştir:

bahalıg dinar ol biliglig kişi / bu cahil biligsiz bahasız bişi (AH 85-86)

“Bilgili insan kıymetli dinardır / câhil ve bilgisiz (adam) değersiz bir akçedir”

Şair harislik hakkında bilgi verdiği bölümde haris insanı tanıtırken, ona iki vadi dolusu dinar verilse; onun üçüncü vadiyi de isteyeceğini söyler. Servet edinme tutkusu ile hayır ve iyilik yapmaktan kaçınan, elindeki mala sıkı sıkıya bağlı kalan, aç gözlü, hırslı insanı yine “para” birimi ile olan münasebetle okuyucuya anlatır:

haber bar birilse eger ademi / iki kol dinar ma ol üç kol kolur (AH 311-312)

“Bir söz vardır: Eğer bir kimseye iki vadi dolusu dinar verilirse, o (muhakkak) üç vadi ister.”

Zenginlik ve fakirlik anlamına gelen sözcükleri eserde, mal yokluğu ya da malın fazla oluşu olarak görmüyoruz. Zenginlik de fakirlik de eserde “Tanrı'nın kismetini” olarak ifade edilir. İnsanoğlu mal yokluğunu fakirlik olarak değerlendirmemeli, mal hırsına kapılmamalı; gereğinden fazlasını istemek, arzulamak yerine, var olan ile iktifa etmelidir. Böylece zenginlik ile harislik arasında ince bir sınır olduğunu eserde gözlemliyoruz:

bu baylık çığaylık idi kismetini / harislik tek erke kuruğ zahmet ol (AH 303-304)

“Zenginlik ve fakirlik Tanrı'nın kismetidir / harislik insan için sadece boş bir zahmettir.”

çığaylık yarınlık azuk yokluğu / çığaylık tip ayma tavar yokluğun (AH 187-188)

“Fakirlik yarının azığının yokluğudur / mal yokluğuna fakirlik deme.”

2.1.17. *İletişim Adları* teması altında en başta dilin kendisi olmak üzere; iletişimin konusu içine giren sözcükler tasnif edilmiş, bu sözcükler çeşitli temalar altına yerleştirilmiştir. Edib Ahmed'e göre dilin kullanımını insanın hayatının büyük bir bölümünü etkiler. Bu nedenle şair eserinde, iletişimin düzgün olmasını, dilin doğru yönde kullanılmasını öğütler.

Edib eserinin *Dilin Muhafazası Hakkında* bölümünde, insanın dilini gözetmesinin kişinin edebini yansıttığını ileri sürer. İnsanın dilini işleyip kullanmasından, onun edepli olup olmadığının anlaşılacağı kanaatindedir: *edebler başı til küdeşmek tiyür* "Edeplerin başı, dili gözetmektir." (AH 130). Sözün en kabul göreninin, ince ince düşünülerek söylenen söz olduğunu düşünür. Şaire göre, düşünülmeden ağızdan çıkan sözler insana zarar verir; bu nedenle şair, insanın diline sahip çıkması, sözünü başı boş bırakmaması gerektiği yönünde öğütlerde bulunur:

sözüng boşlağ ıdma yığa tut tiling / yeter başka bir kün bu til boşlağı (AH 135-136)

"Sözünü başı boş bırakma: dilini sıkı tut / dilin başı boşluğu bir gün başa bela olur."

Dilin ölçülü biçimde kullanılması, insanda kapanmayacak yaraların açılmasının önüne geçer. Şair, çok ve gereksiz konuşmaların insana pişmanlıktan başka bir şey getirmediğinin bilincindedir. Eserinde insanları bu yönde uyarır, öğütlerini de bu doğrultuda işler:

telim başını yidi bu söz til boşı (AH 138)

"Bu boş boğazlık ve ağız gevşekliği çok başları yedi."

öçüktürme erni tilin bil bu til / başıktursa bütmez büter ok başı (AH 139-140)

"İnsanı dil ile kızdırma; bil ki ok yarası kapanır / fakat dilin açtığı yara kapanmaz."

öküş sözlegende öküngen telim / tilin beklegende ökünmiş kamı (AH 143-144)

"Çok konuşanlar arasında pişman olan çoktur / dilini muhafaza altında bulunduranlardan pişman olan kim var?"

Dilin doğru kullanılması insana mürüvvet yolunu açar. Fakat insanda yalan söz ve lüzumsuz yere gevezelik etmek varsa; o insanın mürüvvet yolu kapanmıştır:

iki neng birikse bir erde kalı / bükendi ol erke mürüvvet yolu

bir ol yangşar erse kereksiz sözüğ / ikinç yalğan erse ol erning tili (AH 149-152)

"Eğer bir insanda (şu) iki şey birleşirse / o insana mürüvvet yolu kapanmıştır:

(Bunlardan) biri lüzumsuz yere gevezelik etmek / ikincisi ise yalan söylemektir."

Şaire göre, insan dilini muhafaza ettiğinde, ilk önce kendisini korumuş olur. Bu düşüncesine kanıt olarak da Resûl'ün insanı ateşe atanın dilinden başkası olmadığına dair cümlesini örnek vererek Peygamber Efendimizi tanık gösterir:

küdeşilse bu til küdeşlür özüng / resul erni otka yüzün atğuçı / til ol tidi yığ til yul ottm yüzüng (AH 158-159)

"Dil korunursa, kendin korunmuş olursun / Resûl: 'İnsanı yüzü koyun ateşe atan dildir', dedi."

Eserde bilgiye dair söz varlığının oldukça fazla olduğunu görüyoruz. Şair bilgiye oldukça önem verir; eserinde bilgili insanın bilgisiz insandan farklarına sık sık değinir ve insanoğlunu bilginin peşinden koşması için öğütler. 2.1.17.2. *Bilgi-Bilim-Düşünce-Eser Adları* teması altında bilgi, akıl, anlayış, düşünce üzerine toplam 21 sözcük tespit edilmiştir. Eserin *Bilginin Faydası ve Bilgisizliğin Zararı Hakkında* bölümünde, bilgili olmanın şair tarafından idealize edildiği; cehâletin ise yerildiği gözlemlenir. Şair, insan ile bilgi arasındaki ilişkiyi, kemik ile kemiğin iliği arasındaki ilişkiye benzetir. Kemik için ilik ne ifade ediyorsa, bilgi ve akli kullanmak da bununla eşdeğerdir. Edib, bilgisiz insanı iliksiz bir kemiğe benzetir. O'na göre iliksiz kemik ne kadar faydasızsa, câhil insan da hem kendisine hem de çevresine o kadar faydasızdır:

süngekke yilig teg erenke bilig / eren körki 'akl ol süngeknig yilig (AH 89-90)

“Kemik için ilik ne ise, insan için de bilgi odur; / İnsanın ziyneti akıldır, kemiğinki ise iliktir.”

bilgisiz yiligsiz süngök teg hali / yiligsiz süngöke sunulmaz elig (AH 91-92)

“bilgisiz kimse iliksiz kemik gibi boştur; / iliksiz kemiğe kimse el uzatmaz.”

Şair, bilginin insanı yüksek mertebelere taşıdığını; bilgisizliğin ise insanın mertebesini düşürdüğünü eserinde şu beyitle ifade eder:

bilig birle ‘alim yokaç yokaçladı / bilgisizlik erni çökerdi koda (AH 101-102)

“Alim bilgi ile yükseldi / bilgisizlik insanı aşağı düşürdü.”

İnsan bilgisi ile bu dünyada kalıcı bir iz, ölümsüz bir ad bırakır, bilgili insan bu dünyadan göçse bile adı hâlâ yaşar. Onun adını yaşatan şey, bilgiyi idrak etmesi ve bilgisi doğrultusunda hayatını düzenlemesidir. Bilgisiz insan, hayatta iken dahi ölüdür, çünkü o bilgiyle donatılmamış, sözüne ve düşüncesine bu nedenle önem verilmeyen bir insandır. Bilginin faydasından nasibini almadığından, câhil insan ne söylese anlamadan söyler. Bu da hem ona hem de çevresindekilere zarar verir. Ona nasihat da öğüt de fayda vermez. Bilginin tadına varan insan, daima bilginin peşinden gider ve bilgiyle saadet yolunu bulur. Bilgili insan pek çok insan tarafından övgüye layık görülür. Onun sözü nasihat, öğüt kabul edilir. Şair bilgiye ve bilgili olmaya o kadar önem verir ki; ona göre bilgi, malı mülkü olmayan insan için bir hazine, nesebi olmayanlar için ise bulunmaz bir neseptir:

bilig bildi boldı eren belgölüg / biligsiz tirigle yitük körgölük (AH 93-94)

“İnsan bilgisi ile tanınır / bilgisiz hayatta iken kaybolmuş sayılır.”

biliglig er öldi atı ölmedi / biligsiz tirig erken atı ölüg (AH 95-96)

“Bilgili adam ölür (fakat) adı kalır / bilgisiz sağ iken adı ölüdür.”

biligsiz ne aysa ayur ukmadın / anın öz tili öz başını yiyür (AH 119-120)

“Bilgisiz ne söylese anlamadan söyler / onun kendi dili kendi başını yer.”

biligsizke haq söz tatıgsız erür / angar pend nasihat asıgsız erür (AH 109-110)

“Bilgisize doğru söz tatsız gelir / ona öğüt ve nasihat faydasızdır.”

bilig birle bulnur sa’adet yolu / bilig bil sa’adet yolını bula (AH 83-84)

“Saadet yolu bilgi ile bulunur / bilgi edin ve saadet yolunu bul.”

biliglig sözi pend nasihat edeb / biligligni ögdi ‘acem hem ‘arab (AH 125-126)

“Bilginin sözü öğüt, nasihat ve edebdir / bilgiliyi acem de arab da öğdü.”

tavarsızka bilgi tükenmez tavar / nesebsızka bilgi yirilmmez neseb (AH 127-128)

“Bilgi, malı olmayan için tükenmez bir hazinedir / bilgi nesebsiz için verilmez bir neseptir.”

Atebetü’l-Hakayık, içerdiği öğütler çerçevesinde bir nasihatname özelliği taşımaktadır. Eserde öğüt ve nasihate dair söz varlığı incelendiğinde *mesel*, *meva’iz* (*mevaiz*, *müva’iz*), *nasihat*, *pend* ve *va’z* sözcükleri tespit edilmiştir: bkz. 2.1.17.3.

bitidim kitabını meva’iz mesel (AH 465)

“Kitabı mevzalar şeklinde yazdım.”

angar pend nasihat¹⁰⁸ asıgsız erür (AH 110)

“Ona öğüt ve nasihat faydasızdır.”

Çalışmada Edib Ahmed’in övdüğü ve yerdiği huylar, tabiatlar, duygu ve ruhsal durumlar 2.1.3.1.2.2. *Karaktere Göre İnsanlar*; 2.1.3.1.3.1.1. *Olumlu Duygular*; 2.1.3.1.3.1.2. *Olumsuz Duygular*; 2.1.3.1.4.1.1. *Olumlu Davranışlar* ve 2.1.3.1.4.1.2. *Olumsuz Davranışlar* temaları altında verilmiştir. Edib Ahmed, eserinin *Dünyanın Dönekliği Hakkında* bölümünde, bu dünyanın gelip geçici olduğunu (AH 177) “Bu dünya konup-göçmek için bir kervansaraydır” ibaresiyle aktarır. Böylesine gelip

¹⁰⁸ Satır altında *angar vaz’u pend ol* (AH, 2006, s. 49)

geçici olan bir düzende, hırslı olup malın peşinden koşmanın, mal hürsına sahip olmanın, daima her şeyin fazlasına sahip olma arzusunun beyhude olduğundan bahseder. İnsanoğluna daima kanaatkâr olmayı öğütleyerek, bugün var olan çokluğun, bir gün yokluğa dönüşeceğinin bilincinde olmayı aşlamak ister:

köngüldin çıkargıl tavar sukluğun / kedim birle tap tut karın tokluğun (AH 185-186)

“Mal hürsını gönlünden çıkar / giyim ve karın tokluğuyla iktifa et.”

bu dünya nengindin yigü kedgülik / al artuğ tileme vebal yidgülik (AH 189-190)

“Bu dünya malından yiyecek ve giyecek (kadarını) al / fazlasını isteme, (fazlası) yüklenilecek vebaldır.”

beğasız erür bu ajun lezzeti (AH 193)

“Bu dünya lezzeti baki değildir.”

bu küün bar yarın yok bu dünya nengi (AH 197)

“Dünya malı bugün var, yarın yoktur.”

Şair, eserin *Cömerdliğin Medhi ve Hasisliğin Zemmi Hakkında* bölümünde, bilgili insanın peşinden gidilmesi, cömert insanın övülmesi; hasis insanın ise yerilmesi gerektiğini belirtir. Bu bölümde cömertlik ile hasisliğin ikili karşıtlıklar olarak kullanıldığı görülür. Şair bu ikili karşıtlıklarla cömert insanı ve hasis insanı okura tanıtır, onların özelliklerinden bahseder; huylar arasında en iyi olanın cömertlik, en kötü olanın ise hasislik olduğunu ifade eder:

tabi'atta yigi 'adet 'aybsuzı / aklılık erür bil buğul körksüzi (AH 249-250)

“Tabiatlerin en iyisi ve adetlerin ayıplanmayan / cömertliktir; bil ki hasislik (bunların en) çirkinidir.”

tegilmez muradka ağı er teğer (AH 234)

“Erişilmez murada cömert adam erişir.”

bağillik otalap ongulmaz ig ol (AH 253)

“Hasislik ilaç ile iyileşmez bir hastalıktır.”

tirip köngli toğmaz közi suk bağıl (AH 255)

“Aç gözlü hasisin gönlü toplamakla doymaz.”

bu buğun talusu ağı er turur / aklılık şeref cah cemal arturur (AH 257-258)

“Bu halk arasında en iyi adam cömert adamdır / cömertlik şeref, ikbal ve cemali arttırır.”

sevilmek tileseng kişiler ara / ağı bol aklılık sini sevdürür (AH 259-260)

“İnsanlar arasında sevilmek istersen / cömert ol, cömertlik seni sevdendir.”

Eserin *Tevâzû ve Kibir Hakkında* bölümünde, şair, insanoğluna kibri yere çalıp tevâzûya sıkı sıkı sarılmasını öğütler:

ol ol kim tekebbürni yirdin salıp / tevazu'nı berk tut yapuş keç ana (AH 267-268)

“O (söz) şudur: kibri yere çalıp / tevâzuu sıkı tut ve ona kuvvetle sarıl.”

tekebbür libasın keğip tap salın (AH 277)

“Kibir libasını giydin ise derhâl çıkar.”

Şair, kibirli olmanın insan için kötü bir özellik olduğunu sürekli vurgulayarak, kibirli insanı Tanrı'nın da insanların da sevmediğini belirtir:

tekebbür kamuğ tilde yirlür kılık / kılıklarda edgü kılık koğkılık (AH 269-270)

“Kibir bütün dillerde yerilen bir huydur; huyların iyisi alçakgönüllülüktür.”

ol er kim uluğsındı men men tidi / anı ne halayığ sever ne halığ (AH 271-272)

“Ululuk taslayan ve benim diyen kimseyi / ne Tanrı ne de kul sever.”

Şair tevâzûnun, bir mü'minlik göstergesi olarak dinin gerektirdiği bir özellik olduğuna da dikkati çeker:

mü'minlik nişanı tevazu' erür / eger mü'min erseng tevazu' kıling (AH 279-280)

“mü'minlik nişanı tevâzûdur / eğer mü'min isen mütevâzî ol.”

Eserin *Harislik Hakkında* başlıklı bölümünde şair, harisliğin kötü bir özellik olduğunu; harisliğin sonunun pek iyi sonuçlar doğurmadığını anlatır:

harislik ma erke yavuz haşlet ol / harislik songı gam ökünç haşret ol (AH 301-302)

"Harislik de insan için kötü bir huydur / harisliğin sonu gam, pişmanlık ve hasrettir."

harislik tek erke kuruğ zahmet ol (AH 304)

"Harislik insan için boş bir zahmettir."

Şair, eserin sonuna doğru Edib, *Kerem, Hilm ve Diğer İyilikler Hakkında* başlıklı bir bölüm açar ve bu bölümde ideal insanı tasvir eder. İdeal insanın profilini çizerek, bu profile sahip insanda olması gereken özellikleri anlatır: İnsan güzel huylu olmalı, Müslümana karşı şefkatli ve merhametli olmalıdır. Eziyet edene vefa ile karşılık vermelidir. İnsanoğlu yiyecek yemeği, giyecek giysisi varsa bunları mutlaka paylaşmalı; çevresine karşı yardımsever olmalıdır. Başkasına zorluk ve zahmet çektirmemeli; eğer kendisine karşı bir eziyette bulunuluyorsa buna tahammül etmeli; yani sabırlı olmalıdır. Kendisine kötülük yapana iyilikle cevap vermelidir. Bir kimsenin iyiliği dokunduyorsa o kimse mutlaka övülmeli, hak ettiği davranış ve övgü o insana mutlaka sunulmalıdır.

Kusurlu insanın kusuru ve ayıbı örtülmeli; düşmanlıklar ortadan kaldırılmalıdır. Büyüklerin hakkı gözetilmeli; küçüklerin lüzumsuz davranışlar edinerek küstahlaşması önlenmelidir. Bir sıkıntı ile karşılaşıldığında feraha erişilecek güne kadar sabredilmelidir. Sabreden, mutlaka sevaba erişecektir. Yüksek mertebelere ulaşıldığında, kişi kendini kaybetmemeli; daha da tevazu sahibi olmalıdır. İnsanlara daima yumuşak bir huyla yaklaşmalı; tatlı dille iletişim kurmalıdır. Kişi, zor duruma düşmemek için mutlaka düşünerek konuşmalı; konuşmakta aceleci davranmamalıdır. İnsanları tanımada kendine çok güvenmemeli; dostun çokluğuna, düşmanın azlığına aldanmamalıdır. Aklını büyük bir dikkatle kullanmalı; lüzumlu olan ile lüzumsuz olanı iyi ayırt etmelidir. Kötüden uzak durup; daima iyi olana yakın durmaya çalışmalıdır.

Karaz, çalışmasında *Atebetü'l Hakayık*'ta tespit ettiği ulusal değerleri, eserden örnek gösterdiği beyitlerle yorumlamıştır. Eseri sevgi, saygı, hoşgörü, dürüstlük, barış, sorumluluk, özgüven, iyilik yapmak gibi değerler çerçevesinde incelemiştir. Edib'in bu değerler arasında en çok hoşgörü üzerinde durduğu, insanlara sevgi ve saygı duymanın eserde sık sık işlendiği görülür. İnsanların sahip olduğu değerlere sıkı sıkıya bağlı kalmaları; sevgi, saygı, barış ve hoşgörü içinde yaşamaları öğütlenir. Huzurlu bir yaşamın altın anahtarı niteliğindeki bu eser, Allah'ın öğütlerinin dışına çıkılmadan yaşamının insana iç huzur sağlayacağından bahseder. Sadece bu dünyaya değil ahirete de hazır olunması gerektiği her defasında insanoğluna vurgulanır (Karaz, 2017, s. 170-171). 2.1.18. *Din* temasının altındaki söz varlığının çokluğu, Edib'in insan hayatında dinî değerlere ziyadesiyle önem verdiğinin bir göstergesidir. Bu dünyanın gelip geçiciliği üzerinde duran şair, dinin gereklerinden ayrılmadan, insanoğluna hem bu dünyada sevgi ve hoşgörü içinde yaşamayı hem de ahiretini düzenlemeyi nasihat eder. İnsanoğlunun aklını daima kullanması, bilgili olması, bilginin peşinden gitmesi ve kendini sürekli geliştirmesi üzerinde durur. Eserin başından sonuna kadar doğruluk, dürüstlük, cömertlik, affedici olmak, bilgili olmak, adaletli olmak, yalan söylememek vb. değerlere yer verilir. Edib doğru insan, doğru vatandaş olmanın gereklerini, kullandığı didaktik üslupla ve değindiği değerlerle gözler önüne serer (Özcan, 2020, s. 337).

Eserdeki adların tematik olarak incelenmesi, Edib Ahmed'in *Atebetü'l Hakayık* adlı eserinde ideal insanın ve ideal dünya düzeninin çerçevesinin çizilmesi açısından da önemlidir. Eserde doğruluk, dürüstlük, vatanseverlik, sorumluluk bilinci, yardımseverlik, sabır, cömertlik, iyilik sahibi olma gibi kök değerlere ilişkin beyitlerin olduğu tespit edilmektedir. Bu beyitlerdeki söz varlığına bakıldığında Edib'in, ideal insan profilini bu kök değerler çevresinde şekillendirmek istediği söylenebilir (Şehitoğlu, 2021, s. 81). Görüldüğü üzere, eserdeki söz varlığına açılan temalar incelendiğinde, şairin insanlar için kullandığı olumlu ve olumsuz özellikler bir bütün olarak görülebilmektedir. İnsanların karakterlerine, duygu ve ruhsal durumlarına göre özellikler, davranışlarına yansıyan olumlu ya da olumsuz özellikler bu temalarla okura sunulmaktadır. Dinî-tasavvufî bir çerçevede yazılan eserde şairin çeşitli metaforlar kullanarak okura öğütlerde ve nasihatlerde bulunduğunu görebilmekteyiz. Edib Ahmed'in sosyal yaşama ve gündelik yaşama dair hangi öğelere ne sıklıkta eserinde yer vermiş olduğu, yine adların tematik olarak incelenmesiyle ortaya çıkmaktadır. Eserler üzerinde yapılan tematik çalışmalar, bizlere şairin ya da yazarın hayata bakış açısı, düşünce yapısı, inancı, alışkanlıkları; eserini oluşturduğu dönemin özellikleri, eserin yazıldığı ortam ve eserin yazılış amacı hakkında bilgiler sunar. Bu çalışma ile *Atebetü'l Hakayık*'ın söz varlığına ve Edib Ahmed'in düşünce dünyasının derinliklerine inmek ve çizdiği ideal insan profilini bir bütün olarak görmek amaçlanmıştır.

KAYNAKÇA

- Akdemir, Yılmaz (2020). *Senglah'ın Tematik Sözlüğü (İsimler)*. İstanbul.
- Arat, R. Rahmeti (2009). *Atebetü'l-Hakayık*. Ankara.
- Devellioğlu, Ferit (2007). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara.
- Karaz, Barış (2017). "Atebetü'l Hakayık'ta Değerler Eğitimi Üzerine İnceleme". *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. C.3, S. 2, s. 167-181.
- Özcan, Mehmet Fatih (2020). "Atebetü'l Hakayık'ta Eğitim, Bilim ve Akıl". *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 6/2, s. 329-338.
- Sipehsâlâr*. TDV İslâm Ansiklopedisi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sipehsalar> (erişim 20.07.2023)
- Söz Varlığı*. Türk Dil Kurumu: Sözlük. TDK Sözlük. <https://sozluk.gov.tr/> (erişim 20.02.2024)
- Şehitoğlu Muammer (2021). "Atebetü'l Hakayık'ta Yer Alan Kök Değerlere İlişkin Bir Değerlendirme". *Mustafa Kemal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*. C. 5, S. 8, s. 69-84.
- Şirin User, Hatice (2006). *Türkçede Para ve Para Birimi, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, C. 52, S. 2004/1, s. 128-151.

BATI

EDEBİYATINDA AKIMLAR

editör
OKTAY YİVLİ

HATİCE FIRAT
YASEMİN MUMCU
OKTAY YİVLİ
OĞUZHAN KARABURGU
BERNA AKYÜZ SİZGEN
NİLÜFER İLHAN

ÜMMÜHAN TOPÇU
SEFA YÜCE
HANİFİ ASLAN
METİN AKYÜZ
MEHMET SÜMER
YAKUP ÖZTÜRK

Prof. Dr. Önder Göçgün

TİYATRO DENEN HAYAT SAHNESİ

PROF. DR. ÖNDER GÖÇGÜN

Türk Tasavvuf Şiiri

AÇIKLAMALI VE YORUMLU ÖRNEKLERLE

MODERN TÜRK EDEBİYATI

editör
OKTAY YİVLİ

MUHARREM DAYANÇ
OKTAY YİVLİ
MACİT BALIK
MAHMUT BABACAN
SEVİM ŞERMET

YASEMİN MUMCU
BEDİA KOÇAKOĞLU
NİLÜFER İLHAN
MAKSUT YİĞİTBAŞ
SELAMİ ALAN

